Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

BADIIY MATNNI TUSHUNISHNING PSIXOLINGVISTIK MODELI VA LISONIY-EKSTRALISONIY OMILLAR

Husanova Sayyora Po‘lat qizi
O‘zbekiston Milliy universiteti 4 – bosqich talabasi
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20058499

Annotatsiya: Mazkur maqolada badiiy matnni tushunish jarayonining psixolingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda matn idroki, semantik anglash, assotsiativ tafakkur hamda o‘quvchining individual psixologik tajribasining matn interpretatsiyasidagi o‘rni yoritilgan. Natijalar badiiy matnni anglash ko‘p bosqichli kognitiv jarayon ekanini va unda til birliklari bilan bir qatorda shaxsning mental tajribasi ham muhim ahamiyat kasb etishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: psixolingvistika, model, lisoniy omil, ekstralisoniy omil, dinamik, parallelizm, konnatativlik, lingvistik dekodlash, interpretatsiya.

Badiiy matnni tushunish masalasi ko‘p qaralayotgan, lekin har safar yangi qirralari ochiladigan murakkab jarayonlardan biridir. Chunki badiiy asar oddiy axborot yetkazish vositasi emas u inson ruhiyatiga ta’sir qiluvchi, fikr uyg‘otuvchi va tasavvur olamini kengaytiruvchi hodisadir. Shu sababli badiiy matnni anglash jarayoni faqat “nimani aytyapti?” degan savol bilan cheklanmaydi, balki “qanday aytyapti?”, “nega aynan shunday ifodalangan?” kabi savollarni ham o‘z ichiga oladi. Bu esa uni psixolingvistik jihatdan o‘rganishni zarur qiladi. Psixolingvistik yondashuvga ko‘ra, inson matnni o‘qiyotganda passiv qabul qiluvchi emas, balki faol ishtirokchi hisoblanadi. U har bir so‘zni shunchaki o‘qib chiqmaydi, balki uni o‘z tajribasi, bilimi va hissiyotlari bilan “boyitadi”. Natijada matn muallif yozgan shaklda emas, balki o‘quvchi ongida qayta yaratilgan shaklda mavjud bo‘ladi. Shu jihatdan aytish mumkinki, badiiy matn ikki marta yaratiladi: birinchi marta muallif tomonidan, ikkinchi marta o‘quvchi ongida.

Badiiy matnni tushunishning psixolingvistik tabiati hamda uning lisoniy va ekstralisoniy omillar bilan bog‘liqligi masalasi jahon va o‘zbek tilshunosligida eng dolzarb va markaziy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Chunki badiiy matnni anglash jarayoni oddiy axborotni qabul qilish bilan cheklanmaydi, balki inson ongida kechadigan murakkab psixik, kognitiv va emotsional faoliyatni o‘z ichiga oladi. Shu sababli bu jarayonni muallif va o‘quvchi o‘rtasidagi oddiy aloqa emas, balki ma’naviy-ruhiy muloqot, ya’ni ikki ongning o‘zaro dialogi sifatida talqin qilish maqsadga muvofiqdir. Psixolingvistik qarashlarning shakllanishida L.Vigotskiy va A.Leontyev kabi olimlarning ilmiy merosi alohida ahamiyat kasb etadi[1]. Ular til va tafakkur o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni asoslab, insonni tayyor axborotni qabul qiluvchi passiv subyekt emas, balki uni faol ravishda qayta ishlovchi, tahlil qiluvchi va yangidan quruvchi ijodiy mavjudot sifatida talqin qilganlar[2].

Bu yondashuv badiiy matnni tushunish jarayonini ham tubdan yangicha nuqtayi nazardan izohlash imkonini beradi. Ularning fikricha, o‘quvchi matnni o‘qish jarayonida uni shunchaki mexanik ravishda qabul qilib qo‘ymaydi, balki har bir so‘z va jumlani o‘zining ichki nutqi, tasavvuri hamda hayotiy tajribasi orqali qayta ishlaydi.

Ya’ni matn ongda “tayyor holda” kirib kelmaydi, aksincha, o‘quvchi tomonidan qayta quriladi va shaxsiy ma’no bilan boyitiladi. Shu sababli bir xil matn turli o‘quvchilar tomonidan turlicha qabul qilinadi va turlicha talqin etiladi. Bu holat badiiy matnning ko‘p qatlamliligi va ochiqligini ta’minlaydi. M.Baxtinning “dialogizm” konsepsiyasi esa badiiy matnni yanada kengroq falsafiy va lingvistik asosda

[1] Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1999. – С 72.
[2] Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977. – С 156.

izohlaydi[3]. Unga ko‘ra, har qanday badiiy asar yakka, yopiq tuzilma emas, balki muallif va o‘quvchi o‘rtasida kechadigan jonli muloqot maydonidir. Asar matnida muallifning ovozi bilan bir qatorda o‘quvchining ichki javobi ham shakllanadi va shu tarzda ma’no doimiy harakatda bo‘ladi. Demak, matn o‘qilgani sari “tugallanmaydi”, aksincha, har bir o‘qishda yangidan yashaydi. Shu jihatdan qaraganda, Vigotskiy va Leontyevning psixologik yondashuvi hamda Baxtinning dialogik konsepsiyasi bir-birini to‘ldiradi. Birinchisi matnni idrok etishning ichki psixik mexanizmlarini ochib bersa, ikkinchisi matnning ijtimoiy va kommunikativ tabiatini yoritadi. Natijada badiiy matnni tushunish jarayoni nafaqat lingvistik hodisa, balki inson ongining faol ijodiy jarayoni sifatida namoyon bo‘ladi.

Psixolingvistik model nuqtayi nazaridan badiiy matnni tushunish bir necha bosqichda amalga oshadi. Avval o‘quvchi matnning tashqi til shaklini – so‘z, gap va grammatik tuzilmalarni qabul qiladi. Keyin esa bu birliklar ongda semantik jihatdan qayta ishlanib, muayyan obrazlar va tasavvurlar tizimini hosil qiladi. Eng muhim bosqich esa interpretatsiya bo‘lib, bunda o‘quvchi matnning chuqur ma’nosiga kirib boradi, yashirin ishoralarni, ramzlarni va subyektiv qatlamlarni anglashga harakat qiladi[4]. Ya’ni matnni tushunish jarayonining bosqichma-bosqich kechishini ko‘rsatadi.

Avval o‘quvchi matnning tashqi shakliga e’tibor qaratadi, ya’ni so‘zlar, gaplar va grammatik tuzilmani qabul qiladi. Keyingi bosqichda esa bu birliklar ongda ma’no jihatidan qayta ishlanib, obraz va tasavvurlar hosil qiladi. Eng muhim jihat interpretatsiya bosqichi bo‘lib, bunda o‘quvchi matnning yashirin ma’nolarini, ramziy ifodalarini va muallifning ichki niyatini anglashga intiladi. Shu tariqa matn oddiy axborotdan chuqur mazmunli tafakkur mahsuliga aylanadi.

Lisoniy omillar badiiy matnning asosiy “tashqi qobig‘i” bo‘lib, so‘z tanlovi, grammatik qurilish, uslubiy vositalar, metafora, o‘xshatish va ramzlar orqali namoyon bo‘ladi. Ular matnning qanday ifodalanganini belgilaydi va o‘quvchining birlamchi tushunish darajasini shakllantiradi. Masalan, birgina metafora yoki kinoya butun matnning estetik ohangini o‘zgartirishi mumkin.

Ekstralisoniy omillar esa matnning ichki mazmunini to‘liq ochib berishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ular o‘quvchining hayotiy tajribasi, ijtimoiy muhiti, tarixiy bilimlari, madaniy qarashlari va hatto shaxsiy hissiyotlarini o‘z ichiga oladi. Masalan, biror tarixiy davrni tasvirlovchi asarni to‘liq tushunish uchun o‘sha davrning ijtimoiy sharoitlari haqida tasavvurga ega bo‘lish zarur. Shuningdek, muallifning biografiyasi va asar yozilgan davr ham interpretatsiya jarayoniga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shu ma’noda, badiiy matnni tushunish jarayonida lisoniy va ekstralisoniy omillar bir-birini to‘ldiradi.

Lisoniy omillar matnni “o‘qish” imkonini bersa, ekstralisoniy omillar uni “his qilish” va chuqur anglashga yordam beradi. Natijada o‘quvchi matndan faqat ma’lumot emas, balki estetik zavq, ma’naviy xulosa va shaxsiy tajriba ham oladi. Xulosa qilib aytganda, badiiy matnni tushunish bu statik emas, balki dinamik, ko‘p qatlamli va individual jarayondir. Har bir o‘quvchi o‘z bilim darajasi, psixologik holati va madaniy tajribasi asosida matnga o‘ziga xos ma’no yuklaydi. Aynan shu jihat badiiy asarni tirik, o‘zgaruvchan va doimo yangilanib turuvchi estetik hodisaga aylantiradi.

Badiiy matnni tushunish jarayoni bosqichma-bosqich amalga oshadi. Avvalo, o‘quvchi matnni qabul qiladi. Bu oddiy ko‘rinadigan bosqich aslida juda muhim, chunki o‘qish tezligi, diqqat darajasi va nutqni qabul qilish qobiliyati keyingi jarayonlarga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Agar o‘quvchi matnni shoshilib yoki e’tiborsiz o‘qisa, keyingi tushunish jarayoni ham yuzaki bo‘lib qoladi. Shundan so‘ng o‘quvchi matndagi so‘z va gaplarning ma’nosini anglay boshlaydi. Bu bosqichda til boyligi hal qiluvchi ahamiyatga ega[5].

Masalan, badiiy matnlarda ko‘pincha ko‘chma ma’nodagi so‘zlar, ramziy ifodalar, obrazli tasvirlar uchraydi. Agar o‘quvchi bularni to‘g‘ri anglay olsa, matn uning uchun jonlanadi.

---

[3] Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С 56.
[4] Белянин В.П. *Психолингвистика текста.* – М.: Флинта, 2000. – С 27.

[5] Usmonova S., Shamsiyeva Sh. Psixolingvistika. – Toshkent: 2022. – B 25.

Aks holda esa matn “quruq” va tushunarsiz bo‘lib qoladi. Keyingi muhim jarayon bu mazmunni bir butun holga keltirishdir. O‘quvchi alohida gaplarni bog‘lab, umumiy voqeani tasavvur qiladi. Bu yerda uning tafakkuri faol ishlaydi: u sabab-oqibatni aniqlaydi, qahramonlarning xatti-harakatlarini baholaydi, voqealar rivojini oldindan taxmin qiladi. Aslida, bu jarayon o‘quvchini hamkor muallifga aylantiradi. Badiiy matnni tushunishda lisoniy omillar, ya’ni tilning o‘ziga xos vositalari muhim rol o‘ynaydi. So‘z tanlovi, gap tuzilishi, ohang va uslub matn mazmunini shakllantiruvchi asosiy komponentlar hisoblanadi. Ayniqsa, metafora, epitet, taqqoslash kabi badiiy tasvir vositalari matnga obrazlilik va ekspressivlik bag‘ishlaydi. Masalan, oddiy “quyosh chiqdi” degan gap bilan “quyosh kulib ufqdan bosh ko‘tardi” degan ifoda o‘rtasida semantik va stilistik jihatdan sezilarli farq mavjud.

Ikkinchi ifoda orqali predmet jonlantirilib, unga insoniy xususiyat yuklanadi, natijada o‘quvchining tasavvurida aniqroq va ta’sirchanroq obraz shakllanadi.

Ilmiy nuqtai nazardan, bunday vositalar konnotativ ma’noni yuzaga chiqaradi, ya’ni so‘zning bevosita lug‘aviy ma’nosidan tashqari qo‘shimcha hissiy-ekspressiv qatlamni hosil qiladi. Bu esa matnning semantik chuqurligini oshirib, o‘quvchining uni ko‘p qirrali talqin qilishiga imkon yaratadi. Shu bilan birga, lisoniy vositalar orqali muallif o‘z munosabatini ham bilvosita ifodalaydi, bu esa matnning pragmatik yo‘nalishini belgilaydi. Sintaktik qurilish ham badiiy ta’sirni kuchaytiruvchi muhim omillardan biridir. Qisqa va sodda gaplar dinamiklik va keskinlikni ifodalasa, murakkab gaplar tafsilot va tafakkur jarayonini chuqurlashtiradi. Bundan tashqari, takror, parallelizm kabi sintaktik usullar matnning ritmik tuzilishini tashkil etib, uning emotsional ta’sirini oshiradi. Lisoniy omillar badiiy matnning nafaqat tashqi shaklini, balki uning ichki mazmuniy qatlamlarini ham belgilaydi. Ular orqali matn o‘quvchi ongida obrazli, hissiy va estetik jihatdan boy holda aks etadi. Shu sababli badiiy matnni chuqur tushunish til vositalarining semantik, stilistik va pragmatik xususiyatlarini kompleks tahlil qilishni talab etadi.

Shu bilan birga, ekstralisoniy omillarni ham e’tibordan chetda qoldirib bo‘lmaydi. Bu omillar matndan tashqarida joylashgan bo‘lsa-da, uning mazmunini anglashda muhim rol o‘ynaydi. Badiiy asar hech qachon bo‘shliqda yaratilmaydi. U muallif yashagan davr, ijtimoiy muhit, tarixiy sharoit va madaniy an’analar bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi. Muallifning dunyoqarashi, hayotiy tajribasi va jamiyatga munosabati asarda bilvosita aks etadi. Shu sababli o‘quvchi ushbu kontekstni hisobga olsa, matndagi ayrim ishoralar, ramziy ma’nolar va yashirin g‘oyalarni chuqurroq anglay boshlaydi. Aks holda esa matn faqat yuzaki darajada tushunilishi mumkin. Demak, ekstralisoniy omillar badiiy matn mazmunini kengaytiruvchi va uni to‘liqroq idrok etishga yordam beruvchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Lisoniy omillar matnni “o‘qish” imkonini bersa, ekstralisoniy omillar uni “his qilish” va chuqur anglashga yordam beradi. Natijada o‘quvchi matndan faqat ma’lumot emas, balki estetik zavq, ma’naviy xulosa va shaxsiy tajriba ham oladi. Xulosa qilib aytganda, badiiy matnni tushunish bu statik emas, balki dinamik, ko‘p qatlamli va individual jarayondir. Har bir o‘quvchi o‘z bilim darajasi, psixologik holati va madaniy tajribasi asosida matnga o‘ziga xos ma’no yuklaydi. Aynan shu jihat badiiy asarni tirik, o‘zgaruvchan va doimo yangilanib turuvchi estetik hodisaga aylantiradi.

Badiiy matnni tushunish jarayoni bosqichma-bosqich amalga oshadi. Avvalo, o‘quvchi matnni qabul qiladi. Bu oddiy ko‘rinadigan bosqich aslida juda muhim, chunki o‘qish tezligi, diqqat darajasi va nutqni qabul qilish qobiliyati keyingi jarayonlarga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Agar o‘quvchi matnni shoshilib yoki e’tiborsiz o‘qisa, keyingi tushunish jarayoni ham yuzaki bo‘lib qoladi. Shundan so‘ng o‘quvchi matndagi so‘z va gaplarning ma’nosini anglay boshlaydi. Bu bosqichda til boyligi hal qiluvchi ahamiyatga ega[6]. Masalan, badiiy matnlarda ko‘pincha ko‘chma ma’nodagi so‘zlar, ramziy ifodalar, obrazli tasvirlar uchraydi. Agar o‘quvchi bularni to‘g‘ri anglay olsa, matn uning uchun jonlanadi.

Aks holda esa matn “quruq” va tushunarsiz bo‘lib qoladi. Keyingi muhim jarayon bu mazmunni bir butun holga keltirishdir. O‘quvchi alohida gaplarni bog‘lab, umumiy voqeani tasavvur qiladi. Bu yerda uning tafakkuri faol ishlaydi: u sabab-oqibatni aniqlaydi, qahramonlarning xatti-harakatlarini

[6] Usmonova S., Shamsiyeva Sh. Psixolingvistika. – Toshkent: 2022. – B 25.

baholaydi, voqealar rivojini oldindan taxmin qiladi. Aslida, bu jarayon o‘quvchini hamkor muallifga aylantiradi. Badiiy matnni tushunishda lisoniy omillar, ya’ni tilning o‘ziga xos vositalari muhim rol o‘ynaydi. So‘z tanlovi, gap tuzilishi, ohang va uslub matn mazmunini shakllantiruvchi asosiy komponentlar hisoblanadi. Ayniqsa, metafora, epitet, taqqoslash kabi badiiy tasvir vositalari matnga obrazlilik va ekspressivlik bag‘ishlaydi. Masalan, oddiy “quyosh chiqdi” degan gap bilan “quyosh kulib ufqdan bosh ko‘tardi” degan ifoda o‘rtasida semantik va stilistik jihatdan sezilarli farq mavjud.

Ikkinchi ifoda orqali predmet jonlantirilib, unga insoniy xususiyat yuklanadi, natijada o‘quvchining tasavvurida aniqroq va ta’sirchanroq obraz shakllanadi.

Ilmiy nuqtai nazardan, bunday vositalar konnotativ ma’noni yuzaga chiqaradi, ya’ni so‘zning bevosita lug‘aviy ma’nosidan tashqari qo‘shimcha hissiy-ekspressiv qatlamni hosil qiladi. Bu esa matnning semantik chuqurligini oshirib, o‘quvchining uni ko‘p qirrali talqin qilishiga imkon yaratadi. Shu bilan birga, lisoniy vositalar orqali muallif o‘z munosabatini ham bilvosita ifodalaydi, bu esa matnning pragmatik yo‘nalishini belgilaydi. Sintaktik qurilish ham badiiy ta’sirni kuchaytiruvchi muhim omillardan biridir. Qisqa va sodda gaplar dinamiklik va keskinlikni ifodalasa, murakkab gaplar tafsilot va tafakkur jarayonini chuqurlashtiradi. Bundan tashqari, takror, parallelizm kabi sintaktik usullar matnning ritmik tuzilishini tashkil etib, uning emotsional ta’sirini oshiradi. Lisoniy omillar badiiy matnning nafaqat tashqi shaklini, balki uning ichki mazmuniy qatlamlarini ham belgilaydi. Ular orqali matn o‘quvchi ongida obrazli, hissiy va estetik jihatdan boy holda aks etadi. Shu sababli badiiy matnni chuqur tushunish til vositalarining semantik, stilistik va pragmatik xususiyatlarini kompleks tahlil qilishni talab etadi.

Shu bilan birga, ekstralisoniy omillarni ham e’tibordan chetda qoldirib bo‘lmaydi. Bu omillar matndan tashqarida joylashgan bo‘lsa-da, uning mazmunini anglashda muhim rol o‘ynaydi. Badiiy asar hech qachon bo‘shliqda yaratilmaydi. U muallif yashagan davr, ijtimoiy muhit, tarixiy sharoit va madaniy an’analar bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi. Muallifning dunyoqarashi, hayotiy tajribasi va jamiyatga munosabati asarda bilvosita aks etadi. Shu sababli o‘quvchi ushbu kontekstni hisobga olsa, matndagi ayrim ishoralar, ramziy ma’nolar va yashirin g‘oyalarni chuqurroq anglay boshlaydi. Aks holda esa matn faqat yuzaki darajada tushunilishi mumkin. Demak, ekstralisoniy omillar badiiy matn mazmunini kengaytiruvchi va uni to‘liqroq idrok etishga yordam beruvchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

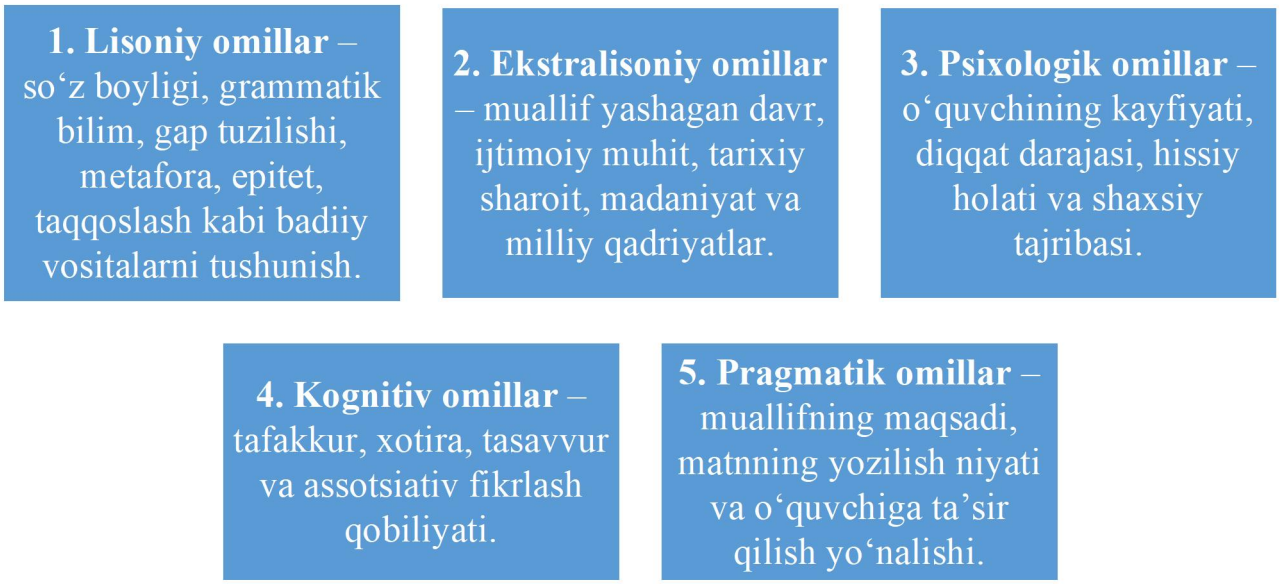
Yana bir e’tiborga molik jihat – bu o‘quvchining o‘zi va uning ichki dunyosi bilan bog‘liq omillardir. Badiiy matnni o‘qish jarayonida inson uni shunchaki qabul qilmaydi, balki o‘z tajribasi, his-tuyg‘ulari, bilimlari va dunyoqarashi bilan boyitadi. Shu bois matn har bir o‘quvchi ongida go‘yo yangidan yaratiladi.

Psixolingvistik nuqtai nazardan qaraganda, o‘quvchi badiiy matnni o‘qish jarayonida passiv qabul qiluvchi emas, balki faol ijodiy ishtirokchi sifatida namoyon bo‘ladi. U matndagi so‘z va gaplar asosida o‘z ongida go‘yo kichik bir “film” yoki ichki tasviriy model yaratadi. Bu modelda qahramonlarning tashqi ko‘rinishi, ularning harakatlari, yuz ifodalari va hatto ovoz ohanglari ham tasavvur qilinadi.

O‘quvchi voqealarni faqat eshitmaydi yoki o‘qimaydi, balki ularni ichki tasavvurida “yashab ko‘radi”. Ba’zan u o‘zini qahramonlar o‘rniga qo‘yadi, ularning his-tuyg‘ularini ichki darajada boshdan kechiradi. Aynan shu jarayon badiiy matnni idrok etishni chuqurlashtiradi va uni oddiy axborot emas, balki jonli kechinmaga aylantiradi.

Shu bilan birga, tasavvur jarayoni o‘quvchining avvalgi bilimlari, hayotiy tajribasi va madaniy tasavvurlari bilan uyg‘unlashib, matnni yanada boy va ko‘p qatlamli ko‘rinishda anglashga imkon yaratadi. Bundan tashqari, hissiy omillar badiiy matnni tushunish jarayonida juda muhim o‘rin tutadi. Badiiy asar o‘quvchining hissiyotlariga bevosita ta’sir qiladi va uni befarq qoldirmaydi. Matn mazmuniga qarab o‘quvchi quvonch, hayrat, achinish, qayg‘u yoki hatto ichki norozilik kabi turli emotsional holatlarni boshdan kechiradi. Bu hissiy reaksiyalar matnni yanada jonli qabul qilishga yordam beradi, chunki inson xotirasi ko‘pincha hissiyot bilan bog‘langan ma’lumotlarni yaxshiroq saqlaydi.

Shuning uchun kuchli emotsional ta’sirga ega bo‘lgan asarlar o‘quvchi ongida uzoq vaqt saqlanib qoladi va u qayta o‘qilganda ham o‘sha hissiyotlarni qayta uyg‘otishi mumkin[7]. Shu jihatdan qaraganda, hissiy ta’sir badiiy matnning estetik kuchini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Agar asar o‘quvchida kuchli emotsional rezonans uyg‘otsa, u nafaqat o‘qish jarayonida, balki undan keyingi tafakkurda ham yashashda davom etadi. Natijada badiiy matn inson ongida oddiy matn sifatida emas, balki chuqur ruhiy tajriba sifatida mustahkamlanadi. Badiiy matnni tushunish o‘rganiladigan va rivojlantiriladigan ko‘nikmadir[8]. Ko‘p o‘qigan, turli janrdagi asarlar bilan tanishgan o‘quvchi matnni tezroq va chuqurroq anglay boshlaydi. U obrazlarni osonroq tushunadi, yashirin ma’nolarni tezroq ilg‘aydi. Badiiy matnni tushunish bu insonning til bilimi, tafakkuri, hissiyoti va tajribasi birlashadigan murakkab jarayondir. Unda lisoniy va ekstralisoniy omillar bir-birini to‘ldiradi[9]. Buning ma’nosi shuki badiiy matnni anglashning ko‘p qatlamli va integrativ xarakterga ega ekanini ifodalaydi. Ya’ni, matnni tushunish jarayonida faqat til bilimining o‘zi yetarli bo‘lmay, insonning tafakkuri, hayotiy tajribasi va hissiy holati ham faol ishtirok etadi. Lisoniy omillar – so‘z, gap va uslubiy vositalar mazmunni shakllantirsa, ekstralisoniy omillar – kontekst, muallif niyati, madaniy va psixologik holatlar uni chuqurlashtiradi. Shu bois badiiy matnni tushunish jarayoni murakkab, ko‘p yo‘nalishli va subyektiv talqinlarga ochiq hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bois bu jarayonni o‘rganishda faqat tilga emas, balki insonning ichki dunyosiga ham e’tibor qaratish zarur. Aynan shu yondashuv badiiy matnni chuqur va to‘liq anglash imkonini beradi

[7] Yo‘ldoshev Q., Yo‘ldoshev M. O‘zbek adabiyotini o‘qitish metodikasi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2022. – B 42.
[8] Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – B 63.
[9] Yo‘ldoshev Q., Yo‘ldoshev M. O‘zbek adabiyotini o‘qitish metodikasi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2022. – B 45.

1-chizma: Badiiy matnni tushunishdagi asosiy omillar.

Psixolingvistik nuqtai nazardan qaralganda, badiiy matnni tushunish inson ongida bosqichma-bosqich kechadigan murakkab kognitiv jarayon hisoblanadi. O‘quvchi matnni o‘qish davomida faqat til birliklarini (so‘z, gap, grammatik shakllar) qabul qilib qolmaydi, balki ularni faol ravishda qayta ishlaydi, o‘zaro bog‘laydi va ular asosida yaxlit ma’no tizimini shakllantiradi. Bu jarayonda ongda “ma’no qurilishi” yuzaga keladi, ya’ni matnning yuzaki mazmunidan chuqurroq, yashirin va kontekstual ma’nolari ham asta-sekin ochila boshlaydi. Shu sababli badiiy matnni tushunish oddiy o‘qish emas, balki faol fikrlash va tahlil qilish jarayoni sifatida namoyon bo‘ladi. Bunda til bilimlari asosiy tayanch vazifasini bajarsa-da, u yagona omil emas. O‘quvchining dunyo haqidagi umumiy bilimlari, hayotiy tajribasi, madaniy qarashlari va ijtimoiy tasavvurlari ham matnni anglashda muhim rol o‘ynaydi.

Masalan, biror tarixiy yoki madaniy ishorani tushunish uchun o‘quvchi tegishli kontekstga ega bo‘lishi kerak. Aks holda matndagi ma’no to‘liq ochilmay qolishi mumkin. Psixolingvistik jarayonda assotsiativ tafakkur ham faol ishtirok etadi.

Ya’ni o‘quvchi matndagi bir so‘z yoki obrazni o‘z xotirasidagi boshqa tasavvurlar bilan bog‘laydi va shu orqali yangi ma’no qatlamlarini hosil qiladi. Natijada badiiy matn har bir o‘quvchi ongida o‘ziga xos, individual talqin shaklida qayta yaratiladi. Badiiy matnni tushunishning dastlabki bosqichi perseptiv jarayon bilan bog‘liq. Bu bosqichda o‘quvchi matnni sezgi organlari orqali qabul qiladi, ya’ni ko‘rish yoki eshitish orqali so‘zlarni tanib oladi. Bu jarayon tashqi tomondan oddiydek tuyulsa-da, aslida juda murakkab neyropsixologik mexanizmlar bilan bog‘liq. Har bir harf, so‘z va gap tezda aniqlanib, ongga uzatiladi. Agar o‘quvchining o‘qish texnikasi yetarli darajada rivojlanmagan bo‘lsa, keyingi bosqichlar ham sustlashadi.

Keyingi bosqich lingvistik dekodlash bosqichi bo‘lib, unda o‘quvchi matndagi so‘zlarning lug‘aviy ma’nosini, grammatik shakllarini va gap tuzilishini anglay boshlaydi. Bu bosqichda til kompetensiyasi asosiy o‘rinni egallaydi.

Agar o‘quvchi matndagi so‘zlarning ma’nosini bilmasa yoki murakkab sintaktik tuzilmalarni tushunmasa, umumiy mazmunni anglash qiyinlashadi. Shu sababli badiiy matnni tushunishda til boyligi va grammatik bilimlar muhim omil hisoblanadi. Lingvistik dekodlashdan so‘ng semantik integratsiya jarayoni boshlanadi. Bu bosqichda alohida gaplar o‘zaro bog‘lanib, yaxlit mazmun hosil qiladi. O‘quvchi voqealar ketma-ketligini tushunadi, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlaydi, qahramonlar o‘rtasidagi aloqalarni anglaydi. Bu jarayon tafakkurning faol ishtirokini talab qiladi, chunki o‘quvchi matnda berilgan ma’lumotlarni umumlashtirib, ularni yagona tizimga soladi. Badiiy matnni tushunish faqat yuzaki mazmunni anglash bilan cheklanmaydi, balki unda berilgan g‘oya, voqealar va obrazlar o‘rtasidagi ichki bog‘liqlikni ham idrok etishni talab etadi. O‘quvchi matnni o‘qish jarayonida alohida epizodlarni ajratib olmay, ularni bir butun badiiy tizim sifatida qabul qiladi va shu asosda umumiy xulosa chiqaradi. Bu esa matnni chuqur anglashga xizmat qiladi. Badiiy matnni tushunishning eng murakkab bosqichi interpretatsiya jarayonidir. Bu bosqichda o‘quvchi matndan tashqariga chiqadi, ya’ni undagi yashirin ma’nolarni izlaydi, ramziy ifodalarni ochadi va o‘z shaxsiy talqinini yaratadi.

Interpretatsiya jarayonida o‘quvchi muallifning niyatini, asardagi ichki g‘oyaviy qatlamlarni va badiiy ifoda vositalarining ma’nosini anglashga harakat qiladi. Shu orqali matn faqat axborot manbai emas, balki chuqur estetik va ma’naviy tajriba manbaiga aylanadi. Aynan shu bosqich badiiy matnni boshqa matnlardan ajratib turadi. Chunki har bir o‘quvchi bir xil matndan turlicha ma’no chiqarishi mumkin. Bu holat o‘quvchining hayotiy tajribasi, dunyoqarashi, bilim darajasi va hissiy idroki bilan bevosita bog‘liqdir. Natijada badiiy asar yagona qat’iy talqinga ega bo‘lmay, ko‘p qirrali va ko‘p qatlamli ma’no tizimi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu esa badiiy adabiyotning eng muhim xususiyatlaridan biri uning ochiqligi va turli talqinlarga boyligini ko‘rsatadi.

XULOSA

Badiiy matnni tushunish jarayoni psixolingvistik nuqtayi nazardan murakkab va ko‘p qatlamli kognitiv faoliyat sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, matnni idrok etish faqat lingvistik birliklarning semantik tahlili bilan cheklanmaydi, balki o‘quvchining individual psixologik tajribasi, assotsiativ tafakkur tizimi hamda madaniy-kognitiv bilimlari bilan uzviy bog‘liq holda amalga oshadi. Badiiy matn mazmunini anglash jarayonida verbal va noverbal axborotlar integratsiyasi, shuningdek, semantik rekonstruksiya va interpretatsion faollik muhim rol o‘ynaydi. Shu bilan birga, matnni qabul qilish subyektiv xarakterga ega bo‘lib, u har bir retsipientning mental modeli va idrok darajasiga ko‘ra turlicha shakllanishi aniqlanadi.

Umuman olganda, badiiy matnni tushunishning psixolingvistik mexanizmlarini o‘rganish tilshunoslik, kognitiv fanlar hamda adabiyotshunoslik kesishmasida yangi ilmiy yondashuvlarni shakllantirishga xizmat qiladi va matn interpretatsiyasining nazariy asoslarini yanada chuqurlashtirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Абдураҳмонов Х., Рафиев А., Шодмонқулова Д. Ўзбек тилининг амалий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 256 б.
2. Азимова И.А. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перципциясининг психолингвистик тадкики. – Тошкент, 2019. – 142 б.
3. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 191 с.
4. Белянин В.П. Психолингвистика текста. – М.: Флинта, 2000. – 226 с.
5. Белянин В.П. Основы психолингвистической диагностики (модели мира в литературе). – М: Тривола, 2000. – 248 с.
6. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1999. – 324 с.
7. Лапасов Ж. Бадиий матн ва лисоний таҳлил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 157 б.
8. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Смысл; Издательский центр: Академия, 2004. – 352 с.
9. Madjidova R.U., Muxitdinova X.S., Sultonova Sh.M. Umumiy tilshunoslik fanidan ma’ruzalar matni. – Toshkent, 2016. – 212 b.
10. Матвеева Т.В. Функционалные стили в аспекте текстовых категорий.– Свердловск, 1999. – 168 с.
11. Primov A., Qodirova X. Tilshunoslikning dolzarb muammolari. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. – Toshkent, 2012. – 224 b.
12. Қиличев Э. Матннинг лингвистик таҳлили. – Бухоро, 2004. – 36 б.
13. Safarov Sh. Pragmalingvistika. − Toshkent, 2008. – 320 b.
14. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 91 b.
15. Usmonova Sh. Psixolingvistika. – Toshkent: Universitet, 2014. – 96 b.
16. Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent, 2008. – 119 b.
17. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlil asoslari. – Toshkent: Fan, 2008. – 150 b.
18. Yo‘ldoshev Q., Yo‘ldoshev M. O‘zbek adabiyotini o‘qitish metodikasi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2022. – 156 b.
19. Ҳудойберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2013. – 133 б.
20. Чувакин А.А. Теория текста: объект и предмет исследования // Критика и семиотика. Вып. 7. − М., 2004. – 200 с.